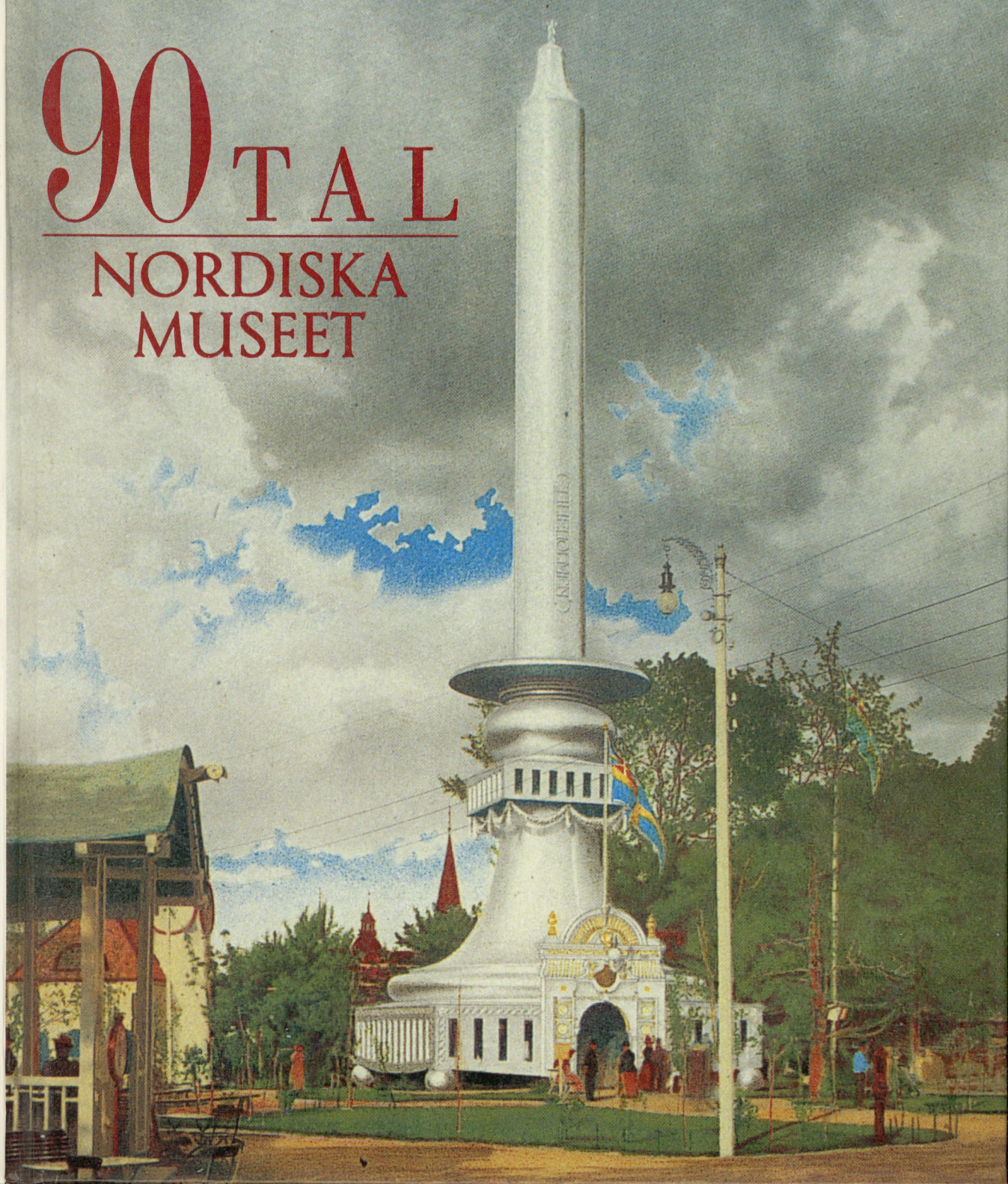

FATABUREN 1991

90 TAL

NORDISKA
MUSEET

90 TAL

VISIONER OCH VÄGVAL

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1991

FATABUREN 1991

ISBN 91 7108 303 0

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare.

Redaktion Hans Medelius, Sten Rentzhog.

Bildredaktör Agneta Johansson.

Teknisk redaktör Berit Nordin.

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd.

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslag: Liljeholmen byggde sin utställningspaviljong i form av ett 40 meter högt ljus. Från dess topp strålade elektriskt ljus ut över utställningsområdet. Foto Uppsala universitetsbibliotek.

Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1991

NORRLANDSFRÅGAN

Från 90-tal till 90-tal

Torgård Rentzhog

*Torgård Rentzhog, fil.
kand., Uppsala.*

*Med ett ord, våra skogar hafva nedtagits för svältpengar, och endast ruin,
ekonomisk och moralisk, har lemnats i dess spår.*

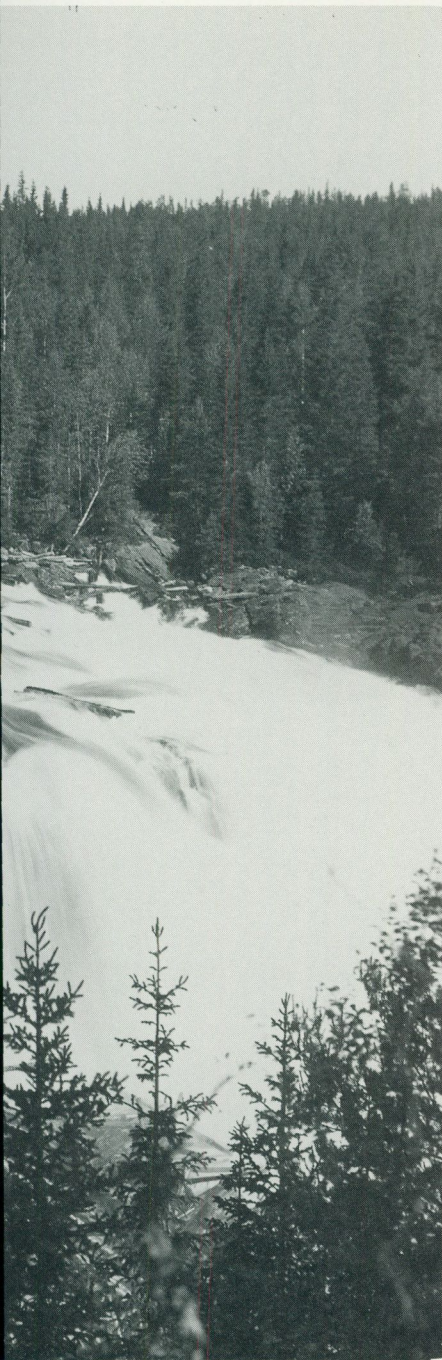
Detta sades på 1890-talet. Hundra år senare hörs fortfarande ekot av detta missnöje och diskussionen handlar nu om vådan av att inlandet i norra Sverige blivit ett råvaruproducerande område till kustens industrier. Om vi vill förstå dagens glesbygdsproblematik och dess upprörda känslöstämningar krävs det att vi följer historiens röda tråd tillbaka till frågans ursprung – till upprinnelsen av den s.k. Norrlandsfrågan.

Vi hamnar då i den begynnande industrialiseringens Sverige. Scenen är norra Sveriges skogsmarker, aktörerna skogsbolagen och skogsbönderna och dramat utgörs av kampen om skogen och de tillhörande gårdarna. Dragen till sin spets handlade Norrlandsfrågan om huruvida norra Sverige skulle få förvandlas till ett råvaruproducerande industriland, eller om det skulle förbli ett jordbruksland med en stomme av självägande bönder vilka stödde sitt många gånger osäkra jordbruk på skogsinkomster. Under 1890-talet nådde debatten sin kulmen. Den kom att bli en av tidens stora och dramatiska stridsfrågor som engagerade de mest skiftande politiska läger. Den uppstod i en brytningstid, då det gamla traditionsrika självhushållet bröts mot det framträngande industrisamhället, och liksom brytningstider sällan är, så var heller inte denna smärtfri.

SKOGSGULDET BÖRJAR GLIMMA

Förändringens vind började blåsa över Sverige i mitten av förra århundradet. Till norra Sverige kom den med den expanderande

skogsindustrin som på bara några decennier skulle bli landets viktigaste exportindustri.

Bakgrunden till skogsindustrins enorma uppsving var en rad gynnsamma förutsättningar. Den kraftigt ökade efterfrågan på trävaror ute i det industrialiserande Europa grundlade expansionen och ångsågen, ångfartyget samt de liberala lättnaderna i lagstiftningen möjliggjorde den. Dessutom hade skogen blivit lättåtkomlig sedan staten i början av århundradet beslutat att skynda på den pågående gränsdragningen mellan bonde- och statsskog, den s.k. avvitringen. Under inflytande av tidens liberala idéer företogs en generös tilldelning av skog till bönderna. I enskild ägo ansågs skogen komma till störst nytta. Meningen var att stödja jordbruket och stimulera till kolonisation och nyodling. Emellertid blev det snart så att skogen kom att övertas av andra än norrlandsbönderna. Det blev istället sydsvenska och utländska kapitalkrafter som fick kontrollen. Många funderingar på hur annorlunda utvecklingen kunnat bli om staten dröjt några årtionden med sitt avvitringsbeslut skulle snart börja höras.

Dragkampen om skogen startade emellertid inte genast. Skogsguldet hade visserligen börjat glimma, men än så länge var det få som insåg vilka rikedomar som fanns i skogsdjupen. Till en början nöjde sig därför bolagen med att försäkra sig om flottlederna och strandrätterna. Timmerleveranserna lät de bönderna driva i egen regi. En sådan ordning passade naturligtvis bondebefolkningen väl. Genom bolagens strömrrensningar hade skogen plötsligt fått värde och en ny källa till de svårförvärvade kontanterna skapats. På så sätt kunde bolagsexpansionen inledas i bästa samförstånd.

Efterfrågan på trävaror ute i Europa, ångsågen, ångfartygen och lättnader i lagstiftningen möjliggjorde skogsindustrins stora uppsving och exploateringar av de norrländska skogarna. Timmerbröt i en norrländsalv. Foto Paulus Tannlund, Bydalen.

Ett stämplarlager på Kopparfors AB:s marker vid Östra Gisslarbodarna i Boda, Dalarna 1888, som utför s.k. dimensionsstämpling.

”EN SPOTTSTYVER ÅT BONDEN . . .”

Snart hårdnade konkurrensen. Skogsbolagen blev alltmer angelägna om att få kontroll över skogen och inriktade sig därför på att köpa upp rätten att avverka skog, s.k. avverkningsrätter. Dessa köp, som löpte på lång tid (ibland ända upp till 50 år), gjorde bolagen oberoende och därmed mer anpassningsbara till konjunkturväxlingarna. Stora delar av skogsbygderna i norr arrenderades på detta sätt under de närmaste årtiondena.

Till en början upplevdes anbudet från skogsbolagen som storlagna. För en tidigare värdelös bit skog fick bönderna nu nästan lika mycket som hela hemmanet var värt. Bete och rätt till husbehovsskog kunde de ofta få behålla ändå. Först efter något årtionde gick det upp för dem att läget förändrats och att de i själva verket sålt till ett fruktansvärt underpris.

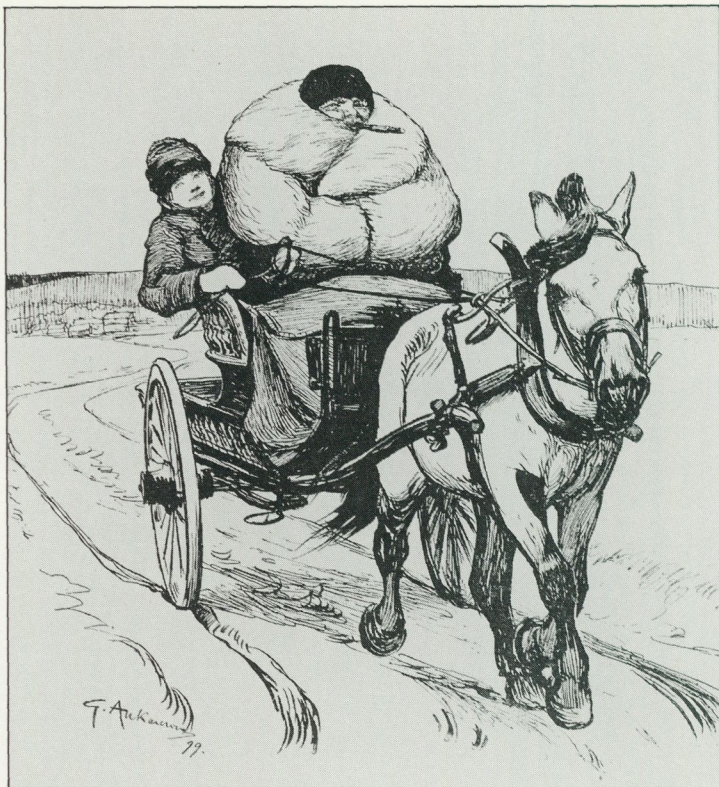
Känslan av att ha blivit lurad växte sig allt starkare. Man tyckte att bolagen hade utnyttjat sitt övertag. Många var historierna om hur bönder på olika sätt frånlurats den skog som staten givit dem som ett stöd till jordbruket. Allt från juridiska finter kring skifte och arv till direkta mutmedel påstods komma till användning. Bilden av den sluge bolagsagenten som med brännvinsflaskan i ena handen och bibeln i den andra fått bönderna att sätta sitt namn på kontraktet lever än.

Skogspengarna hade snabbt försvunnit. Bönderna var inte vana vid att hantera så mycket kontanter. Samtidigt hade samhällsutvecklingen medfört ett allt större behov av reda pengar. Det gamla självhushållet och mångsyssleriet övergavs sakta men säkert, och särskilt efter det att järnvägen brutit isoleringen ökade

*Timmerkörning i Ovanmyra,
Boda socken i Dalarna 1895.*

*"Aktiebolag och hemman i norr-
landsgiggen. En symbolisk teck-
ning af Gustaf Ankarcröna."
Strix julnummer 1899. Kungl.
biblioteket.*

specialiseringen och med den behovet av kontanta medel. På jordbruket var det emellertid få som kunde leva i norr. Därtill var klimatet alltför osäkert. Istället för de gamla binäringarna som slagits ut av järnvägen blev det nödvändigt med nya sidoinkomster. Bönderna insåg vid det laget att de just låtit en sådan inkomstkälla glida dem ur händerna. Med hjälp av skogsinkomsterna skulle de kunnat leva på sitt jordbruk. Det som nu återstod var skogsarbete åt bolagen, men i eftertankens bleka ljus sågs detta som en klen tröst. Bolagsarbete gjorde den traditionellt frie bonden beroende och dåliga år kunde han helt sakna inkomst. Ofta påstods arbetet även ge en mycket liten reell vinst och bolagen beskyldes för att genom allsköns knep försöka vinna tillbaka lönen.

De moraliska klagomål som riktades mot bolagen var otaliga. Förutom att de medförde ett minskat intresse för jordbruket

ansågs de ha en allmänt demoraliserande inverkan. De inflyttande bolagsarbetarna, de s.k. bolackarna, beskyldes för allt från osedlighet, oäkta barn och superi till kortspel, djurplågeri och misshandel. Som från en smitthärd ansågs det dåliga levernet sprida sig till bygdens ungdom.

DRAGKAMPEN OM SKOGEN BÖRJAR

I takt med bolagens vinster växte de missnöjdas skara. En allt dystrare bild av framtiden målades upp och kraven på statligt ingripande blev allt starkare. Skulden till missförhållandena lades nästan undantagslöst på avverkningsupplåtelseerna. Genom dessa hade både de enskilda och kommunerna förlorat stora inkomster som man rätteligen ansåg ha bort tillkomma dem. Man började nu agera för att återfå kontrollen av skogarna och snart hade debatten nått riksdagen.

Ett viktigt steg för att avhjälpa missförhållandena var att hindra fortsatta långtidsupplåtelser av skog. Gång på gång krävde man att endast korta upplåtelser på 5–10 år skulle tillåtas. På så sätt skulle även bönderna kunna dra nytta av prisstegringarna och få sin beskärda del av kakan. En av de ivrigaste förespråkarna för denna åtgärd var Härjedalsrepresentanten och jordbruksvännen William Farup. Överhuvudtaget var Farup mycket verksam i skogsdebatten och han skulle snart ta initiativet till ytterligare ett försök att återvinna de förlorade skogsinkomsterna.

Denna strävan vände sig mot det missförhållande med skogsupplåtelseerna som innebar stora skatteförluster för många kommuner. Eftersom bolagen beskattades på den ort där huvuddelen av deras verksamhet bedrevs, dvs. vid kustens sågverksindustrier, förlorade inlandskommunerna väsentliga inkomster från den inbringande verksamheten. Det ansågs orättvist att

låta de kommuner som måste uthärda alla olägenheter af rörelsen, ensamt bära den ofta dryga fattigvården och andra kommunala bördor, som deraf framkallas, utan att af samma rörelse erhålla något bidrag.

I motion efter motion förordades därför att även skogsavverkning och försäljning av skog från annans mark skulle kunna beskattas.

Även på ett tredje område framkallade skogsupplåtelseerna starka reaktioner. Genom att bolagen saknade ägaransvar till de

arrenderade skogarna befarade man att de skulle skövlas och hela skogskapitalet riskeras. Om detta var både överhet och skogsvårdskunniga eniga och kraven på lagstiftning till skogens skydd skärptes. Bönderna var av tradition fientligt inställda till varje form av statsingripande i den enskildes angelägenheter. Med ökad insikt om skogens värde för bygden och inför risken att de utarrenderade skogarna totalskövlades av bolagen ökade emellertid deras motivation för lagstiftning. En lag som reglerade avverkningen skulle kanske kunna rädda kvar något av det skogskapital som man i okunnighet avhänt sig. Särskilt jämtarna, med deras stora arealer utarrenderad skog, kom att engagera sig starkt i denna strävan. Fortfarande var dock detta en mycket kontroversiell fråga inom bondeleden.

Något egentligt resultat hade ingetdera av dessa strävanden nått då en ny fas av bolagsexpansionen kom att uppmärksammas. Problemet förvandlades nu till en riksangelägenhet.

”FRÅN GÅRD OCH GRUND”

Skogsindustrins fortsatta goda utsikter samt det faktum att det blivit allt mindre skog att arrendera förde in bolagsexpansionen på denna nya väg. För att trygga sitt råvarubehov för all framtid började bolagen köpa upp hela hemman med jord, skog och byggnader, s.k. bolagsköp. Att enbart köpa skogen var nämligen omöjligt eftersom sådana avstyckningar var förbjudna. Mot seklets slut blev bolagsköpen allt vanligare och särskilt intensifierades de sedan en lag 1889 förbjudit längre än tjugoåriga skogsupplåtelser. På detta sätt kom betydande ägoöverflyttningar av jord att äga rum. Mellan 1885 och 1900 ökade bolagens andel av den enskilda marken betydligt. I ett skogslän som Jämtland var ökningen än mer märkbar och bolagsjorden utgjorde år 1900 drygt 40 % av den enskilt ägda jorden. I vissa bygder var bolagen de helt dominerande och hade vid sekelskiftet lagt under sig så gott som all enskild jord.

Den nya utvecklingen förvärrade konflikten. Bönderna såg den som den förväntade och logiska följderna av skogsupplåtelseerna. Nu fick man sina farhågor bekräftade. Bolagsköpen hotade hela den självägande bondeklassen i norr. Norrlandsbönderna skulle ”nedsjunka” till ofria arrendatorer och arbetare eller tvingas att

emigrera. Dessutom hotade bolagsvälde i kommunerna genom den rösträtt som bolagen förvärvade samtidigt med jorden. För jordbruket skulle bolagsköpen innebära en katastrofal nedgång. Bolagen hade inget intresse av jorden och deras arrendatorers ställning var så osäker att de varken hade motivation eller möjlighet till jordförbättringar. Dylika farhågor för jordbruket väckte starka reaktioner i denna tid av agrar idealism, där odlingen sågs som civilisationens seger över naturen.

Det var dessa nya aspekter på Norrlandsfrågan som kom att väcka en sådan opinionsstorm även långt utanför de direkt berörda led. Hotet mot den självägande bonden innebar en sådan allvarlig rubbning av den svenska samhällsstrukturen att det inte längre gick att blunda för problemen.

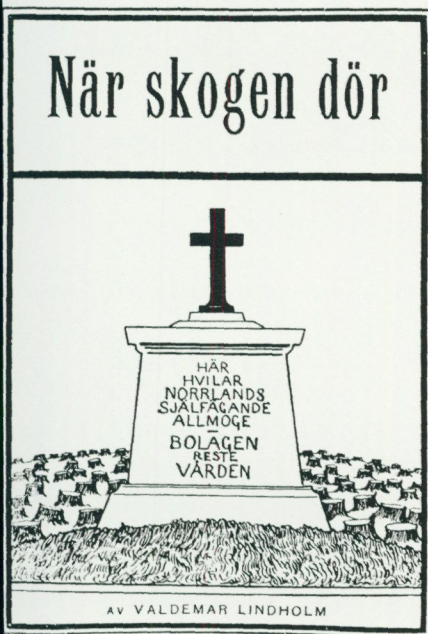
1890-TALET'S OPINIONSSTORM BRYTER UT

Debatten flammade upp 1892 efter en inledande riksdagsmotion om bolagsköpens vådor. Stor betydelse för att väcka riksopinionen fick pressen och särskilt stor roll skulle Aftonbladets korrespondent Jonas Stadling komma att spela. Under vintern 1893–94 skrev denne jämtfödde eldsjäl en rad flammande agitationsartiklar mot bolagen. Frågans alla olika synpunkter samlades nu ihop till en tillspetsad helhetsbild av problemkomplexet. Artiklarna gavs sedan ut i den omtalade boken "Vår irländska fråga". Titeln hänsyftade på en flitigt använd liknelse mellan norrlandsbönderna och Irlands fattiga och ofria jordbrukare. På samma sätt som irländarna tvangs emigrera i stora skaror skulle bolagsexpansionen driva de norrländska bönderna i landsflykt om ingenting gjordes. Stadling föreslog långtgående åtgärder. Hans avslutning är ett instämmande i de radikala krav som förts fram i riksdagen på kollektivisering av skogen till det allmännas bästa. För att nå detta mål kunde Stadling t.o.m. tänka sig en reduktion:

...då utomordentliga faror hota fosterlandet fordras utomordentliga åtgärder.

I riksdagen hade under tiden debatten blivit allt intensivare. Gång efter annan väcktes motioner om statlig reglering av förhållandena. Olika åtgärder föreslogs och helst ville man helt förbjuda bolagsköpen. Hela tiden föll förslagen på första kammarens

De självägande böndernas existens hotades av bolagens skogsköp. Gustaf Ankarcronas omslag till Valdemar Lindholms bok När skogen dör, 1901.

Norrlandsfrågan avspeglade sig i många samhällsfrågor. Teckning av Ludvig Kumlien i Karbasen i samband med stuveriarbetarkonflikten 1908.

motstånd och den utredning som tillsattes resulterade heller inte i något beslut.

Grupperingarna var förvirrande. Den traditionella höger- och vänsterskalan bröts och avgörande för ställningstagandet blev istället moderniseringen. Under bolagsmotståndarnas fana samlades på så sätt en heterogen skara. Förutom bönderna själva återfanns här både en konservativ och en radikal falang. Gemensamt för dem var en motvillighet till modernisering och en positiv syn på lantlivet och bonden. För de konservativa var bonden det svenska samhällets ryggrad som skulle trygga landet mot socialism och yttre fiender. Den som kämpar för egen torva ansågs kämpa bäst. För de radikala och vänstermännen var småböndernas kamp för den lilla individens frihet och rätt mot storkapitalis-

mens övervalde en solidaritetsfråga. I det bolagsvänliga lägret finner man naturligtvis främst de sågverks- och industriägare som hade egna intressen att bevaka. Men även många jurister och konservativa hörde till denna falang. För dessa var den privata äganderätten helig och statsingripanden i vilken form de vara må en styggelse. Även många ämbetsmän från norr tvekade av denna orsak länge inför radikala åtgärder, trots att de oftast ansåg det nödvändigt att på något sätt hjälpa upp jordbruket.

Debatten präglades till en början av förhandlingsvillighet. Många konservativa trodde på en samförståndslösning som innebar att bolagen fick skogen och bönderna jorden. 1896 antogs härigenom en ny ägostyckningslag som skulle tillåta avstyckningar av skogsmark från inägojord. Snart stod det emellertid klart att detta var en skenlösning. I själva verket såg både bönder och bolag skogen som en förutsättning för sin existens. Frågan blev nu om skogen skulle användas till att bevara jordbruket eller om man skulle låta utvecklingen fortsätta på den väg som skulle förvandla norra Sverige till ett råvaruproducerande industriland. Bolagen hävdade det senare och tog i sin argumentation oftast stöd hos vetenskapsmännen för att bevisa att Nordsverige egentligen inte lämpade sig för jordbruk. Bolagsfalangens främste företrädare Frans Kempe, ägare till Mo och Domsjö skogsbolag, utnyttjade flitigt sådana argument. Även bolagskritikerna stödde sig emellertid på vetenskapliga rön. Enligt dem hade jordbruket verkligen goda möjligheter i norr och var dessutom en mer högtstående näring än industrin. Det hade ju också varit statens ursprungliga mening att låta skogen bli jordbrukets stöd, hävdade man.

Efter år av resultatlöst debatterande kom genombrottet 1901. Det var den blivande Stockholmsborgmästaren Carl Lindhagens berömda riksdagsmotion som slutligen bröt stilleståndet. Lindhagens genomarbetade motion krävde en utredning av frågan och i väntan på resultatet ett omedelbart förbud för bolagsköpen. Fyrtio andrakammarledamöter, varav flertalet norrlänningar, instämde i dessa krav. Lindhagen var en egensinnig vänsterman som starkt engagerade sig i jord- och skogsfrågor. För honom var den självägande bonden ett ideal och liksom Stadling ansåg han att skogen helst borde ägas gemensamt av stat eller kommun. Reduktion var även för honom ett tänkbart medel för att nå detta mål. Lindhagen blev efter sin stora Norrlandsmotion bolagskriti-

kernas främste man. Under de kommande åren skulle han komma att bryta mången lans mot bolagen och deras ledande talesman Kempe.

Resultatet blev att kamrarna enades om att tillsätta den s.k. Norrlandskommittén. Kommitténs uppdrag var att utreda frågan och ge förslag på hur det norrländska jordbruket skulle kunna upphjälpas. Den växande opinionen ute i landet, tidningsskrivarierna och indignationslitteraturen hade i kombination med väns-terns valframgångar fått kamrarna att äntligen ena sig. Väns-terns frammarsch, som var särskilt tydlig i norr, innebar en direkt förstärkning av förbudsfalangen samtidigt som den fick till följd att många konservativa skrämdes att gå med på åtgärder som de annars skulle röstat ned. Därtill kom en ökad rädsla för att utlänningar skulle komma i besittning av svensk jord genom aktieinnehav i skogsbolagen. Sammantagna blev dessa omständigheter så starka att de bröt igenom första kammarens styvnac-kade motstånd.

STATEN INGRIPER

Motståndets krön var nu övervunnet och lagstiftningsarbetet kunde rullas igång. Majoriteten hade godtagit att staten skulle få ingripa och reglera förhållandena mellan bolag och bönder. Redan innan Norrlandskommittén avgivit utlåtande uppnåddes enighet i en del andra av de diskuterade problemen. 1903 års allmänna skogslag med dess bestämmelser om skydd av skogens återväxt och hårda inskränkningar i rätten att arrendera skog, måste ses i ljuset av detta nya accepterande av statsregleringar.

Efter tre år var så Norrlandskommittén klar med sin utredning. 1904 lades dess sex volymer tjocka betänkande fram. I mycket gav kommittén bolagskritikerna rätt och en rad åtgärder föreslogs för att stärka böndernas och jordbrukets ställning i norr och för att förhindra nya bolagsköp. Motsättningarna var dock stora inom kommittén som bestod av representanter från båda sidor. Om detta vittnar de långa reservationer som var bilagda betän-kandet. Bolagsfalangen, med bl.a. Kempe som företrädare, ansåg att kommittén gynnade bönderna för mycket, medan bolagskriti-kerna med Lindhagen i spetsen önskade gå betydligt längre.

Resultatet blev dock att kommitténs förslag i stora drag följdes. 1906 antogs en förbudslag mot bolagsköp i norra Sverige och

Stockholms borgmästare, Carl Lindhagen, blev under många år en av bolagsbildningens främsta motståndare. 1906 antogs en förbuds lag mot bolagsköp i norra Sverige. Teckning av Paul Myrén i Karbasen 1906.

kommitténs övriga yrkanden skulle även de behandlas och till stor del åtgärdas inom de närmaste åren. På detta sätt kom en rad beslut 1909. Såväl frågan om bolagens beskattning och kommunala rösträtt som arrendatorernas ställning och jordbrukets skötsel på bolagsgårdarna reglerades.

FORTSATT DRAGKAMP

Skenbart hade därmed bolagskritikerna vunnit. En omfattande lagstiftning hade företagits för att stödja det självägda jordbruket i norr och förhindra fortsatta bolagsköp. I stort sett blev också denna lagstiftning effektiv, så tillvida att den pågående ägoöverslyttningen från bonde till bolag stannade upp vid den nivå som var rådande 1906. Bolagen hade då förvärvat över en tredjedel av norra Sveriges jord och liksom tidigare var denna genomsnittssiffra långt högre i skogsbygderna. I många ögon hade dock bolagens andel redan för flera årtionden sedan nått gränsen för vad som kunde tillåtas. Lagen ansågs ha kommit alldeles för sent och missnöje med förhållningspolitiken hördes från många håll.

De negativa följder som förutspåts under debattens gång

skulle också snart komma att besannas. Efter första världskriget drabbades nämligen norra Sverige hårt av konjunkturedgången. Skogsindustrin var exportinriktad och därmed mycket konjunkturkänslig. Följden blev sågverksdöd, arbetslöshet och svåra tider. Även jordbruket fick kännas vid de vikande konjunkturerna. Härigenom kom särskilt det inre Norrland, som saknade egen industri, att få stora problem. Nu visade sig faran med att vara för ensidigt beroende av en enda näringsgren och att sakna utvecklingsmöjligheter i form av egna industrier. Glesbygdsproblemet hade blivit ett faktum.

För att hejda krisen inleddes en jordbrukspolitik som skulle gynna småbruken och hjälpa dem att bli ekonomiskt bärkraftiga. Särskilt inriktades hjälpen på de hårt drabbade skogsarbetarna och småbönderna. Ännu var jordbruksintresset starkt hos de styrande socialdemokraterna som hämtade en viktig väljargrupp ur det agrara underskiktet. Socialdemokraterna och bondeförbundet hade också ett nära samarbete under denna period. Bondeintresset seglade i medvind och fortfarande hördes röster för beslagtagning av skog och mark från stat och bolag i syfte att stödja småbruken.

Snart skulle emellertid läget förändras. Jordbruksintresset minskade inom socialdemokratin när den fackliga falangen växte sig allt starkare. De tekniska landvinningarna hade fått facket att närma sig industrin. Stordrift och rationalisering ansågs nu kunna ge bättre anställningsförhållanden och kombinationsformer av jord- och skogsbruk förespråkades inte längre. Bönderna hamnade på defensiven och tvangs 1965 åse hur det uttryckliga förbudet mot bolagsförvärv av jord- och skogsbruksfastigheter i stort sett slopades. Bitterheten var stor från bondehåll över det socialdemokratiska sidbytet:

... det är ganska märkligt att våra dagars socialdemokrati kommit så långt från sina ursprungliga ideal, att man nu uppträder som gynnare av storkapitalet, bolagen etc.

Många av argumenten från sekelskiftet ekade åter i debatten och har senare återkommit som en röd tråd i diskussionerna om norra inlandets näringsliv. Än idag är det tydligt hur intimt förknippat ägandet till skogen är med skogskommunernas framtidsutsikter. Det är lätt att lockas till funderingar över vad som skulle ha hänt om 1800-talets debatt lett till ett annat eller tidigare beslut.